

BİRİNCİ BALKAN İTTİFAKI, 1866-1868*

Selim ASLANTAŞ**

Öz

1912 Balkan ittifak sistemi modern Balkan tarihinin en önemli siyasi gelişmelerden biridir. Balkan savaşlarının öncesinde Balkan devletleri kendi aralarında (Sırbistan-Bulgaristan, Bulgaristan-Yunanistan ve Karadağ-Bulgaristan-Sırbistan) ittifaklar kurmuşlardır. Bu devletler, bu ittifakların yardımıyla I. Balkan savaşında Osmanlı devletini yenilgiye uğratmışlardır. Bu makale, Sırp Knezi Mihail Obrenoviç ve onun dışişleri bakanı İliya Garaşanin tarafından kurulan ve 1912 ittifak sisteminin bir tür provası ya da tarihsel ön örneği olarak değerlendirilen 1866-68 Birinci Balkan İttifakını incelemektedir. Bu ittifak sisteminin temel amacı Osmanlı İmparatorluğu'nu Balkanlardan tasfiye etmektir. Bu bağlamda Sırbistan, Eylül 1866'da Karadağ, Ocak 1867'de Bulgar Gizli Merkezi Komitesi, Ağustos 1867'de Yunanistan ve Ocak 1868'de Romanya ile ittifak andlaşmaları imzalamıştır. 1866-68 ittifakı bazı yerel, bölgesel ve kıtasal faktörler yüzünden amacına ulaşamasa da bu ittifak Balkan devlet adamlarının zihinde kalmıştır. 1912'de daha uygun siyasi ve askeri atmosfer bulduklarında 1866-68 ittifakını hemen yeniden hayata geçirmişlerdir.

Anahtar Sözcükler: Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğu, Sırbistan, Rusya, Diplomasi, Siyasi Tarih İliya Garaşanin, Mihail Obrenoviç

Abstract

The First Balkan Alliance, 1866-1868

The Balkan alliance system of 1912 was one of the most important political developments in the modern Balkan history. Before the Balkan wars, the Balkan states formed the alliances between them (Serbia-Bulgaria, Bulgaria-Greece and Montenegro-Bulgaria-Serbia). They defeated the Ottoman Empire in the First Balkan War with the help of these alliances. This article examines the First Balkan Alliance of 1866-68 which was regarded as a kind of rehearsal or a historical proto-example of the alliance system of 1912, and which was formed by the Serbian Prince Mihail Obrenovich and his minister of foreign affairs Ilija Garasanin. The main goal of alliance system was to eliminate the Ottoman Empire from the Balkans. In this context, Serbia signed the alliance treaties with Montenegro in September 1866 with the Bulgarian Secret Central Committee in January 1867, with Greece in August 1867 and with Romania in January 1868. Although the 1866-68 alliance system was not able to achieve its main goal due to some local, regional and continental reasons, it had remained in the minds of Balkan political leaders. When they found a more suitable political and military atmosphere in 1912, they immediately revitalized the alliance of 1866-68.

Keywords: Balkans, Ottoman Empire, Serbia, Russia, Diplomacy, Political History, Ilija Garaşanin, Mihail Obrenovich

Giriş

Bu makalenin konusunu oluşturan 1866-68 Birinci Balkan İttifakının arka planını anlamak için her şeyden önce 19. Yüzyılda Sırp lar arasında güçlenen irredentist ve Pan-Sırbist fikirlerin ünlü savunucusu İliya Garaşanin'e ve onun 1844'te kaleme aldığı meşhur **Naçertaniye**'sine (**Taslak**) bakmak gerekir. **Taslak** genel anlamda Sırp Knezliği'nin tatbik etmesi gereken dış siyaset programının Garaşanin tarafından çizilen bir çerçevesidir. Esasında **Taslak**'ın temeli Leh Adam

* 18-19 Ekim 2012'de İstanbul'da Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi tarafından düzenlenen Uluslararası "From Balkan Wars to Balkan Peace" adlı konferansta sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, selimaslantas@hacettepe.edu.tr

Çartorski'nin projesine, bu proje de aslında Çek František Zach'ın fikirlerine dayanır. **Taslak** kısaca Güney Slavların Sırp'ların önderliğinde, siyaseten birleştirme idealidir.¹

Sırp knezi Mihail Obrenoviç'in (ilk iktidarı 1839-42; ikinci iktidarı 1860-68) 1860'larda Balkanlar'da tesis etmeye çalıştığı Osmanlı karşıtı ittifakların arkasında da aslında Sırp'ların önderliğinde Balkanlarda bir Güney Slav devleti kurulması düşüncesi yatmaktadır. Mihail ve Garaşanin² bu düşüncenin diğer Balkan halklarının katılımı, uluslararası siyasi-askeri atmosferin avantajlarının kullanımı ve Büyük Güçler'den birinin yardımı olmaksızın Sırbistan'ın tek başına Osmanlı devletinin üstesinden gelerek bu planı kuvveden fiile geçiremeyeceğini düşünmüşlerdir (Vinogradov, 1986: 164; Sotiroviç, 2008: 65). Balkan halkları bağlamında bu desteği sunacak her bir Balkan gücüyle onların kendi çıkarlarını da hesaba katan ittifak andlaşmaları yapılması kendileri açısından bir zaruret olarak ortaya çıkmıştır. Bu siyaset çerçevesinde Sırbistan, Eylül 1866'da Karadağ, Ocak 1867'de Bulgar Gizli Merkezi Komitesi, Ağustos 1867'de Yunanistan ve Ocak 1868'de Romanya ile ittifak andlaşmaları imzalamıştır. Karadağlılar, Bulgarlar ve Yunanlarla imzalanan ittifaklar açık birer savaş ittifakı Rumenlerle yapılan ise dostluk andlaşması mahiyetini haizdir (Jovanoviç, 1933: 347-348).

Mihail'in ittifak arayışlarını sağlıklı bir şekilde değerlendirmek için 1860'ların kıta ölçeğinde cereyan eden siyasi gelişmelerine bakmak icap etmektedir. 1860'lar Avrupa'sında 1856 Paris Andlaşması'nın ağırlığı hissedilmektedir. Andlaşmanın Balkanlar açısından en önemli sonucu, Rusya'yı Balkanlara doğrudan müdahale eden bir güç olmaktan çıkarmasıdır. Bu andlaşma ile Sırp Knezliği'nin garantörlüğü Rusya'nın yanı sıra andlaşmanın galip devletlerine geçmiş ve Rusya'nın Balkanlardaki nüfuzu azalmıştır. Zaten Rusya'nın Paris Andlaşması'ndan sonraki dış siyasetinde en önemli hedeflerinden biri bu andlaşmanın sınırlayıcı maddelerini işlevsiz hale getirmek olmuştur. Fakat orduyu yeniden yapılandırma meselesi, finansal zorluklar, Karadeniz'de donanmanın yokluğu gibi sebepler yüzünden Rusya, andlaşma ile ilgili tasarılarını aktif bir şekilde elde etme imkânından mahrum kalmıştır. Bundan dolayı Rus yönetimi diplomasiyi kullanarak Balkanlar'da kaybettiği pozisyonu yeniden tesis etmeye uğraşmıştır. Bu bağlamda Balkanlardaki milli-bağımsızlık hareketlerine destek vermiştir (Karasev, 1978: 44-45; Kovaçeviç, 2011: 280)³

1860'larda Rus diplomatlar Balkan halklarının Osmanlı devletinden bağımsızlıklarını kazanmalarını ancak ve ancak bütün güçlerini bir araya getirmeleri şartıyla mümkün olabileceğini

¹ Naçertaniye'nin Sırpça metni için (Vukiçeviç, 1906: 321-336). İngilizce metin ve değerlendirme için (Trencsényi -M. Kopeçeks, 2007: 238-243). Naçertaniye ve milliyetçilik bağlamı için (Lyuşiç, 2008: 131-174; Manetovic, 2006: 137-173). Taslak'ın Balkan federasyon planları içindeki yeri ve Çartorski ve Zach bağlantısı hakkında değerlendirme için (Zaçek, 1963: 35-56; Haselsteiner, 1995: 67-69). Balkanlarda 19. Yüzyıldaki önemli devlet adamlarından biri olan Garaşanin hakkında (MacKenzie, 1990: 41-55).

² Kişisel sempatisi olmasa da devlet tecrübesi ve idari yeteneğini kullanmak için Mihail, Garaşanin'i dışişleri bakanı ve biraz sonra da başbakanı yapmıştır.

³ 1860'larda Balkanlar için önemli bir isim olan Rusya'nın İstanbul elçisi İgnatyev, Rusya'nın Balkanlarda üç temel amacının olduğunu düşünmekteydi: Birincisi Paris Andlaşması'nın revizyonu, ikincisi Boğazlarda Rusya'nın söz sahibi olması ve üçüncüsü de Rusya'nın gösterdiği doğrultuda Balkanlardaki Slavların eyleme geçmesiydi. İgnatyev'e göre bütün Slavların gözü Rusya'da olmaydı (Sumner, 1933: 343-345).

düşünmüşlerdir. Bu sebeple Sırp'ların bir Balkan ittifakı kurmalarını desteklemişlerdir. Sırp yönetiminin Rusya'dan askeri yardım talebi daha sonra üzerinde bir kez daha duracağımız üzere Rus yönetici sınıfı arasında hayli karşılık bulmuştur (Karasev, 1978: 45).

1860'lara damgasını vuran bir diğer gelişme 1866 savaşında Prusya'nın Avusturya'yı yenmesiyle birlikte Avusturya'nın zayıflamasıdır. Kendi içinde Slav azınlığı barındıran Avusturya'nın bu yeni pozisyonu hiç şüphesiz Slavları ve burada ele alınan konu bağlamında Sırp'ları cesaretlendiren bir faktör olmuştur.

Zikredilmesi gereken bir diğer nokta da o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit meselesi ile uğraşmasıdır. Bu durum hem Osmanlı'nın elini zayıflatmış hem de doğal bir şekilde Yunanistan ile Sırp Knezliği arasındaki ilişkilerin güçlenmesine etki etmiştir. Öte taraftan İtalya'nın birliğini sağlaması Güney Slavları arasında birleşik bir Slav devleti kurulabileceği şeklindeki fikirlerin güç kazanmasına yol açmıştır.

Öte taraftan III. Napolyon'un milli prensip (le principe de nationalité) savunucusu olması ve Balkanlardaki bağımsızlık hareketlerini desteklemesi de önemlidir. Fransa'nın şark siyaseti 1861 Güzünde önemli bir değişime uğramıştır. Önceki yıllarda Fransa Balkanlarda Osmanlı karşıtı herhangi bir isyan hareketine karşı pozisyon almıştır. Ancak Ekim-Kasım 1861'de Fransa Dışişleri bakanı ilk defa Sırbistan, Eflak, Boğdan, Karadağ ve Yunanistan'ın Osmanlıya karşı ortak bir harekâtına sempatiyle yaklaşacaklarını ifade etmiştir. Bu değişim altına yatan esas sebep ise III. Napolyon'un Balkanlardaki Hıristiyanların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanmalarına destek vermesidir. Napolyon bu ayaklanmaların kendisinin İtalya üzerindeki siyasi planlarına yardım edeceğini düşünmekteydi. Böyle bir ayaklanmada Bosna-Hersek Avusturya'ya İtalya ile birleşen Venedik karşılığında bir telafi olarak verilebilirdi. Böylelikle hem Avusturyalı emperyalistler hem de İtalyan milliyetçiler tatmin olacak kendisi de Avrupa işlerinde başat bir rol üstlenecekti (Sotiroviç, 2008: 75).

Osmanlı İmparatorluğu-Sırp Knezliği arasındaki ilişkilere gelince, Sırp'lar 1804 isyanından sonra zaman içinde gelişen devletlerarası hadiseler ve bilhassa da Rusya'nın yardımıyla 1830'da içişlerinde müstakil bir prensliğe kavuşmuşlardır (Emaret-i Sırbije).⁴ Bu aşamadan sonra Sırp Knezliği ile Osmanlı devleti arasındaki en önemli meseleler Müslümanların ve önemli kaleleri hala elinde tutan Osmanlı askerinin Sırbistan'dan çıkartılması olmuştur. Knez Mihail döneminde bu bağlamda iki önemli gelişmenin altı çizilmelidir. Bunlardan ilki 1862'de Belgrad'ın Osmanlılar tarafından bombardıman edilmesi ve akabinde toplanan Kanlıca Konferansı ve onun doğurduğu sonuçlar, ikinci ise 1867'de Belgrad kalesinin Sırp Knezliği'ne teslimidir.

Miloş Obrenoviç (1815-39; 1858-60) 1858'de ikinci defa knezliğe geldiğinde hemen Sırbistan'ı kendi idaresinde ve Osmanlıdan mümkün mertebe bağımsız bir ülkeye dönüştürmeye çalışmıştır. Onun 1860'ta ölümünden sonra yerine en büyük emeli Müslümanları Sırbistan'dan sürüp çıkarmak olan Mihail geçmiştir. Mihail de babasının siyasetini izlemiştir. Osmanlı yönetiminden

⁴ Sırp isyanları ve meselesi için (Börekçi, 2001; Aslantaş, 2007) bağımsızlığa giden süreç hakkında (Aslantaş, 2006: 472-487; Özkan, 2011a).

Sırbistan'daki Müslümanların kalelerin dışından ve Belgrad varoşundan çekilmelerini, bu olmadığı takdirde Müslümanların idaresinin Sırp kanunlarına göre yürütülmesini talep etmiştir. Bu talep Osmanlı yönetimi tarafından reddedilmiştir (Özkan, 2011b: 172-173). Mihail'in tahrikçi siyaseti kısa zamanda Sırbistan'da Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki gerginliklerin artmasına yol açmıştır.⁵ Nihayet bu gerginlikler 17 Haziran 1862'de Osmanlı kuvvetlerinin Belgrad'ı bombardıman etmesiyle yeni boyut kazanmıştır. Bu olay kısa zamanda devlet arası bir meseleye dönüşmüştür. Fransa, meselenin çözümü için Paris Andlaşması'na göre Sırbistan'ın garantör devletleri ile Osmanlı devleti arasında İstanbul'da bir konferans toplanmasını teklif etmiştir. 22 Temmuz 1862'de, Osmanlı, Fransız, İngiliz, Rus, Alman, Avusturyalı, İtalyan ve Sırp temsilcilerin katıldığı Kanlıca Konferansı başlamış ve bu konferans 4 Eylül'de bir protokolün imzalanmasıyla sona ermiştir. Kanlıca Protokolü Osmanlı devletinin Sırbistan'daki otoritesine darbe vurmuş ve Müslümanların Sırbistan'dan çıkarılmasında önemli bir aşama olmuştur (Özkan, 2011b: 187-190).

Osmanlı kalelerinin Sırbistan'a terk edilmesine gelince, burada Mihail 1866 yılının uluslararası manada Osmanlı için negatif atmosferini kullanmıştır. Özellikle Osmanlı yönetiminin Girit meselesi ile meşgul olmasını da fırsat bilerek 17 Ekim 1866'da Sırbistan'daki Osmanlı kalelerinin kendisine teslim edilmesini veya yıkılmasını talep etmiştir (Özkan, 2011c: 134). Garantör devletlerin Sırbistan lehine tutumlarından (Rusya hariç olmak üzere), bu istek kabul edilmediği takdirde daha büyük sakıncaların doğacağından ve Sırlar kalelere saldırıp bir savaş çıktığında diğer Balkan halklarının da Sırlara katılacağından endişe eden Osmanlı yönetimi, Mihail'in bu talebine rıza göstermek zorunda kalmıştır. 10 Nisan 1867 tarihli fermanla Belgrad, Fethülislam, Semendire ve Böğürdelen kaleleri Sırlara terk edilmiştir (Özkan, 2011c: 135).

Bu iki önemli gelişmeyle birlikte Sırbistan'daki zaten sınırlı olan Osmanlı varlığı ve otoritesi tamamen sona ermiş ve Sırp Knezliği sadece sembolik anlamda Osmanlı'ya bağlı kalmıştır. Öte taraftan kalelerin Sırbistan'ın eline geçmesiyle Osmanlı İmparatorluğu ile bir savaş durumunda Sırbistan'ın iki ateş arasında kalma riski ortadan kalkmıştır.

Sırp tarihçi S. Yovanoviç (1933: 353-355) Knez Mihail'in Osmanlı ile ilgili planının genel hatlarını şu şekilde ifade etmektedir: Rusya diğer büyük güçlerin Şark Meselesi'nin çözümüne karışmalarını engelleyecekti. Şark Meselesi'ne müdahalede en istekli devlet gibi görünen Avusturya bir iç mesele (ki bu Macar meselesi idi) ile meşgul edilip bu işten uzak tutulacaktı. Bütün Balkan halkları aynı anda ve Sırbistan'ın önderliğinde Osmanlıya karşı savaşa başlayacaklardı. Dört bir yandan çıkacak isyanlar ile artık Büyük Güçlerden de yardım alamayacak olan Osmanlı devleti neye uğradığı şaşırarak, kendini kurtarmaya imkân bulamayacak ve böylece onun Balkanlar'daki hâkimiyeti son bulacaktı. Mihail bir savaştan ziyade aslında bir isyanı tasavvur ediyordu. Bir zamanlar babası Miloş'un Belgrad Paşalığı'nda isyan ettiği şekilde o da daha geniş ölçekte Balkanlarda bu tür bir isyan çıkaracaktı.

⁵ Bu tahrikçi siyasetin yansımaları için (Özkan 2011b: 174-178)

Yukarıda da kısaca temas edildiği üzere Mihail ve Garaşanin'in zihnindeki ittifak için uygun ortam 1860larda mevcut görünüyordu. Aşağıda her bir taraf ile yapılan ittifakların önemli hususları üzerinde duracağız.

Sırbistan-Karadağ İttifakı

Sırbistan, Karadağ'la ittifakı Balkan bloğunun vazgeçilmez bir unsuru olarak değerlendirmiştir. Knez Mihail, 1860'ta ikinci defa iktidara gelmesinden hemen sonra bu konuda bazı teşebbüslerde bulunmuş, modern Sırp tarihinin entelektüel bağlamda en önemli siması olan Vuk Karaciç'i özel temsilcisi tayin edip Sırp planlarını anlatmak üzere Çetinye'ye göndermiştir (Vinogradov, 1986: 169). İki taraf arasındaki netice alıcı müzakereler ise Mayıs 1866'da başlamıştır. Knez Mihail ve Karadağ Knezi Nikola arasındaki karşılıklı güvensizliğe rağmen (iki knez de milli-bağımsızlık savaşında lider olmak için uğraşmaktaydı), her iki taraf da işbirliği yapmalarının vazgeçilmez olduğunu düşünmüşlerdir. Sırp Knezliği ile Karadağ arasındaki ittifak görüşmeleri belli bir gerilim içinde ilerlemiştir. Knez Nikola, Sırp Knezliği'nin ittifak içindeki lider pozisyonunu kabul etmek istememiştir. Fakat Karadağ ileri gelenlerinin ittifaka katılma arzuları, iki taraftaki bağımsızlık konusundaki çabalar Knez Nikola'yı uzlaşmaya bir anlamda zorlamıştır (Vinogradov, 1986: 169-170). İki taraf arasındaki görüşmeler sonunda 23 Eylül (5 Ekim) 1866'da Çetinye'de 12 maddeden ibaret ittifak andlaşması imzalanmıştır. Andlaşmanın önemli maddelerinin içeriği şu şekildedir: Her iki knez de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Sırları güçlü bir şekilde birleştirecek, isyan hazırlıklarına gönülden iştirak edecek ve bu konuda çalışacaklardı. Eğer isyan başarılı olursa Knez Nikola Karadağ'ı kurulacak büyük devletin bir parçası yapacak ve Knez Mihail'in hükümdarlığını kabul edecekti. Knez Nikola'nın bu feragatinin karşılığında, Knez Mihail ona yeni devletteki en muteber yeri sağlayacak, kendisinin ve ailesinin imtiyazları da devam edecekti. 20. 000 duka yurtluk Knez Nikola için ayrılacaktı. Karadağ halkına, ileri gelenlerine ve memurlarına Sırlara tanınan hakların tamamı aynı şekilde tanınacak, vergi hususlarında kolaylıklar sağlanacaktı. Knez Nikola Osmanlıya karşı savaş durumunda bütün gücüyle buna iştirak edecekti. Her iki knez de üzerine anlaştıkları plan gereğince, savaşa kadar birbirlerinden habersiz Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini kesmeyecek veya bu türden bir faaliyete girişmeyeceklerdi. Andlaşma her iki tarafça da gizlilik içinde tutulacaktı (Yakşıç-Vučkoviç, 1963: 285; Miliçeviç, 1981: 296).

Sırbistan-Yunanistan İttifakı

Yunanistan bağımsız olan yegâne Balkan devleti de olduğundan, Sırlar Yunanistan ile yapılacak Osmanlı karşıtı ittifaka çok önem vermişlerdir. Hiç şüphesiz Yunanistan'ın coğrafi konumu da bu önemi artıran bir unsur olmuştur. 1861'de takdim ettiği gizli bir memorandumda Garaşanin, Knez Mihail'e Sırp milli çıkarları açısından Yunanistan ile bir ittifakın kurulması konusunda tavsiyede bulunmuştur. Bu ittifak Osmanlı karşıtı daha geniş ölçekli bir Balkan paktının temelini oluşturacaktı. Memoranduma göre şu sebepler yüzünden öncelikle bir Sırp-Yunan ve ardından bütün Balkan halklarının katılacağı bir ittifak elzemdi: Sırlar ve Yunanlar Hıristiyan idi. Her iki taraf için bağımsızlık hem arzulanan hem de zorunlu olan bir husustu. Hem Sırlar hem de Yunanlar kendi

birleşik bağımsız devletlerini kurmalıydı. Bu ittifak, Balkanların diğer halklarının Osmanlı boyunduruğundan kurtulmaları için iyi bir örnek olacaktı. Eğer Sırlar ve Yunanlar Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan kardeşlerini özgürlüğe kavuşturamazlar ise kendilerinin dahi bağımsızlıklarını yitirme tehlikesi vardı. Böyle bir ittifak Sırların ve Yunanların kaderlerinin Büyük Güçlere bağlı olduğu şeklindeki inancı yıkabilirdi. Şark Meselesi Büyük Güçler tarafından değil bizzat Balkan halkları tarafından çözülmeliydi. Bu ittifak çözümün kapısını aralayabilirdi (Sotiroviç, 2008: 66).

İki taraf arasında görüşmeler 1861'de Garaşanin'in Sırp knezliğindeki Müslümanların durumunu müzakere etmek üzere İstanbul'a gönderildiği sırada başlamıştır. Garaşanin, Yunanistan'ın İstanbul'daki temsilcisi Marco Renieris ile bir Sırp-Yunan ittifakının kurulması temelinde başarılı müzakereler yapmıştır. Yunanlıların bu müzakerelerde teşvik eden düşünce Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurmaktır (Sotiroviç, 2008: 68). Garaşanin, Renieris'e Arnavutluk ve Makedonya'yı iki ülke arasında paylaşmayı teklif etmiştir. Garaşanin'in bu teklifi Yunanlar tarafından kabul edilmiş ve aynı yıl daha sonra Birinci Balkan İttifakı için önemli *1861 Sırp-Yunan Konvansiyonunun Ana Hatları* belgesi ortaya çıkmıştır.⁶ Ancak andlaşmanın hayata geçmesi Yunanistan ve Sırbistan'da meydana gelen iç ve dış siyasi olaylar yüzünden altı yıl kadar gecikmiştir. Sırp knezliği gibi Yunanistan'ın da Sırlardan başkalarıyla da Osmanlı karşıtı ittifak arayışı içine girmiş olduklarını burada belirtmek gerekir. Bu bağlamda Yunanlar Rumenlerle görüşmelere girişmişler fakat bunlar bir neticeye ulaşamamıştır. Yunanlar ayrıca İstanbul'daki Rus büyükelçisi İgnatyev'in de teşviki ile Karadağ ve Mısır ile dahi ittifak arayışlarına girişmişlerdir (Stavrianos, 1964: 95-96).

Sırlar ile Yunanlar arasındaki görüşmeler Mayıs 1866'da yeniden başlamıştır. Müzakerelerde önemli bir anlaşmazlık konusu iki taraf arasında Balkanlarda paylaşılacak yerler olmuştur. 1861 taslağında Yunanistan Teselya, Epir, Makedonya, Trakya ve Adaları, Sırp Knezliği ise Arnavutluk, Bosna-Hersek ve Karadağ'ı alacaktı. İki taraf da 1866'da bu prensip üzerine anlaşmalarına rağmen Sırlar, "Eski Sırbistan" dedikleri ve Kuzey Makedonya'nın Drina ve İskir arasındaki kısmını da istemeye başlamışlardır. Bu sebeple görüşmeler bir müddet kesintiye uğramış ise de Rusya'nın da teşviki ile tekrar başlamıştır. Bu arada Yunanistan askeri harcamalarını artırmış ve yeni askeri birlikler teşkil etmiştir. Bu durumda Yunanistan'ın ittifakı Sırbistan için daha değerli hale gelmiştir.

Çok gizli olarak sürdürülen görüşmeler Viyana yakınlarındaki Voeslau'da devam etmiştir. Burada da temel mesele paylaşılacak yerler olmuştur. Yunanlar şimdilik arazi tespitinin yapılmasına gerek olmadığı ileri sürerlerken Sırlar bu hususu karara bağlamaya çalışmışlardır. Diğer önemli maddeler Osmanlı İmparatorluğu'na savaşın nasıl ne zaman ve hangi şartlarda açılacağı hususları olmuştur. Nihayetinde toprak tespitinde orta yol bulunmuş ve sadece Sırp Knezliği'ne Bosna-Hersek, Yunanistan'a Teselya ve Epir topraklarının verileceği karara bağlanmış ve 21 Ağustos 1867'de iki taraf arasında 17 maddeden oluşan ittifak andlaşması imzalanmıştır. Andlaşmanın maddelerinin içeriği

⁶ Garaşanin'in memorandumu ve Sırp-Yunan ittifakı görüşmelerinin ilk etabı hakkında (Yakşıç-Vučkoviç, 1963: 71-80 ve 471-474; Sotiroviç, 2008: 65-71; Stavrianos, 1964: 84-87; Lyuşiç, 2008: 172-173).

şöyledir: 1868 Martına kadar Sırp Knezliği 60.000 (ve yedeği), Yunanistan ise 30.000 kişilik askeri birlik teşkil edecekti. Ayrıca Yunanistan büyük bir donanma oluşturacaktı (m.1). Mart 1868 savaş için mecburi bir tarih olmayacak eğer iki taraftan herhangi birinin pozisyonu uygun olmaz ise savaş ertelenebilecekti (m.2). Eğer Türkler iki taraftan herhangi birine savaş açacak olursa diğeri bütün gücüyle yardıma gelecekti (m.3). Yunanistan Teselya ve Epir'i, Sırp Knezliği Bosna-Hersek'i alacaktı (m.4). Bosna-Hersek, Epir ve Teselya'nın işgalinden sonra bile ittifak bütün hedeflerine ulaşana kadar yürürlükte kalacaktı (m.5). Dördüncü maddeden fazla bir toprak kazancı durumunda, bu husus yeni bir andlaşma ile netleşecekti (m.7). Her iki taraf da Osmanlı Avrupa'sının yabancı bir gücün eline geçmesine bütün imkânlarıyla karşı çıkacaktı (m. 8). Her iki taraf da Osmanlı Avrupa'sındaki Hıristiyanları ayaklanmaya teşvik edecek ve onları silahlandıracaktı (m.9). Her iki taraf da Arnavutlarla ittifak kurmak için çaba harcayacaklardı (m.10). Taraflar ayrıca Romanya'nın ittifaka girmesine uğraşacaklardı ve Sırp Knezliği Karadağ'ın ittifaka girmesini sağlayacaktı (m.11). Taraflar birbirlerine savaş boyunca yardım etmeye söz veriyorlardı (m. 12). Taraflar birbirinden habersiz bu andlaşmanın maddeleriyle ilgili bir konuda başka bir devlet ile andlaşma yapamayacaktı (m.13). Andlaşmanın askeri boyutunun detaylarını içeren bir askeri konvansiyon yapılacaktı (m.14). Andlaşma gizli kalacaktı (m. 15). Knez Mihail ve Kral George andlaşmayı şahsen tasdik edeceklerdi (m.16). Tasdiknameler altı hafta içinde mübadele edilecekti (m.17). Ocak 1868'de tasdiknameler mübadele edilmiş ve 16 Şubat da ise iki taraf arasında askeri konvansiyon imzalanmıştır (Yakşıç-Vuçkoviç, 1963; 287-294/387-395; Vinogradov, 1986: 170-171; Stavrianos, 1964: 100-102).

Sırbistan-Romanya İttifakı

Sırbistan ile Romanya arasındaki ilişkiler özellikle 1862'de Knez Kuza'nın Avusturya ve Britanya'nın protestosuna rağmen Rusya'dan Sırp Knezliği'ne silah sevkiyatına müsaade etmesiyle gelişmiştir. Hatta iki taraf arasında 1865'te bir ittifak andlaşmasının sonuna kadar gelinmiştir. Buna göre her iki tarafın belirleyeceği bir tarihte artık Osmanlı devletine yıllık vergilerini ödemeyecekleri bildirilecekti. Eğer bu her iki taraftan birinin üzerine bir Türk saldırısına yol açarsa her iki taraf 5.000'den az olmamak üzere silahlı güç ile birbirlerine yardım edeceklerdi. Mağlubiyet durumunda Rusya'nın himayesi aranacaktı. Eğer savaş zaferle sonuçlanırsa Sırbistan toprak kazanacak Romanya ise finansal kazanç sağlayacaktı. Fakat bu andlaşma Mihail tarafından tasdik edilmemiştir (Stavrianos, 1964: 91-92).

Knez Kuza'nın 1866 Şubatı'nda devrilip yerine Karl'ın geçmesi sırasında Sırp-Rumen görüşmeleri de kesintiye uğramıştır. Sırlar Karl'ın başa geçmesiyle Romanya'nın Balkan halklarından uzaklaşacağını düşünseler de Karl'ı tanıdırlardır. Garaşanin bu tanıma için "Romanya Sırlar ile Rusya arasındaki bağlantı açısından çok önemli olduğundan tanımaktan başka çıkar yol yoktur" demiştir. Nisan 1867'de Knez Mihail, Bükreş'te Kral Karl'a Osmanlı karşıtı ittifak teklif ettiğinde Karl Romanya'nın askeri organizasyonu tamamlanmadan, Osmanlı ile ilişkilerini bozmayacağı cevabını vermiş ve Mihail'i hayal kırıklığına uğratmıştır (Vinogradov, 1986: 172; Çertan, 1985; 36).

Aslında Birinci Balkan İttifakı içinde farklı yerde duran ülke Romanya olmuştur. Romanya'nın Osmanlı karşıtı bir ittifaka ilgisi zayıftı. Çünkü diğer Balkan ülkelerinin aksine Osmanlı devletinden çok büyük bir toprak talebi yoktu. Sırbistan ve Balkanlarda cereyan eden bütün bu ittifak görüşmelerini yakından takip eden Rusya, Rumenlerin Dobruca'nın bir bölümü üzerindeki taleplerini kabul etmeye de pek istekli değildiler.⁷ Fakat Romanya Balkanlarda izole olmaktan çekiniyordu (Maier, 1989: 326). Öte taraftan Romanya'da koalisyon hükümetine çoğunluk olarak liberallerin girmesi Sırp Knezliği açısından olumlu bir gelişme oldu (Vinogradov, 1986: 172).

Nihayet 1 Şubat 1868'de Sırbistan ile Romanya arasında bir dostluk andlaşması imzalandı. Dört maddeden ibaret bu andlaşmanın birinci maddesinde her iki tarafın da samimi ve derin bir dostluk içinde bulunduğu ve bu dostluk-birliğin bir sonucu olarak her iki tarafın maksadının ülkelerinin karşılıklı menfaatlerini korumak ve birbirine veya ülkelerinin özerkliğine zarar verecek davranıştan kaçınmak olduğu belirtilmekteydi. İkinci maddede her iki tarafın da yegâne amacının iki ülkenin kendi kanun ve özerklikleri çerçevesinde ülkelerinin gelişmesi ve zenginleşmesi olduğu ifade edilmekteydi. Üçüncü maddeye göre her iki taraf da iki ülke arasındaki ticaretin gelişmesi için çalışacaklardı. Dördüncü maddede iki taraf arasındaki bu andlaşmanın bir ay, mümkün olursa daha erken tasdik edileceği karara bağlanmıştı (Yakşıç-Vuçkoviç, 1963: 452-454 / 519-520; Proçanaç, 1895: 41-42; Stavrianos, 1964: 101-102; Vinogradov, 1986:172).

Sırp-Rumen ittifakının temel karakteristiği maddelerden de anlaşılacağı üzere belirsizliği ve kesinlik içermemesidir. Onun gerçek değeri Osmanlı ile bir savaş durumunda Sırbistan ile Rusya arasındaki bağlantıyı bir şekilde garanti altına almasında ve Romanya'yı tarafsızlığa çekmesinde yatmaktadır.

Sırlar Balkanlarda Osmanlı karşıtı ittifak için bağımsız veya özerk devletlerin yanı sıra tamamen başka devletlerin egemenliği altında yaşayan halklarının milliyetçi kanatlarıyla da temasa geçerek bu cepheyi genişletmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Sırlar, Bulgarlar, Arnavutlar, Hırvatlar ve Macarlarla da temasa geçmiştir. Fakat bu temaslardan Bulgarlar hariç bir netice çıkmamıştır (Miliçeviç, 1981: 296-297).

Sırbistan- Bulgar Gizli Merkezi Komitesi İttifakı

Bulgaristan'ın İstanbul Sırbistan yolu üzerinde bulunması Sırlar açısından önemli görülmüştür. Bu bağlamda Bulgarlarla ittifak yapmak için Bulgar Gizli Merkezi Komitesi ile temasa geçilmiştir. Mihail'in iktidarıyla birlikte Belgrad, Bükreş ile beraber bu komitenin faaliyet gösterdiği iki ana mahfilden biri haline gelmiştir. Bu şehirlerden Bulgar milliyetçileri Bulgar köylüsünün "bilincini uyararak" bir isyana teşvik etmeye çalışmaktaydılar. Bu milliyetçiler arasında yer alan Georgij Rakovski'nin tahayyülünde diğer Balkan halklarının yardımıyla Bulgarların bağımsızlığının sağlanması ve Balkan halkları arasında doğal olarak Mihail'in önderliğinde bir Balkan ittifakının

⁷ Rusya'nın, Sırp-Bulgar ve Sırp-Yunan ittifaklarının aksine Sırp-Rumen ittifakına desteği tartışmalıdır (Sumner, 1933: 351).

kurulması vardı. Rakovski, Belgrad'da bir Bulgar lejyonu kurmaya çalışmış ve Sırp Knezliği'nin izniyle milliyetçi yayın faaliyetlerinde bulunmuştur.

Aslında hem Knez Mihail hem de Garaşanin Osmanlı karşıtı ittifaka, dağınık, zayıf ve henüz milli bakış olgunluğuna erişememiş Bulgarların katılımdan yüksek beklenti içine girmemişlerdir. Bulgar komitesi liderleri arasında da tam bir söz birliği ve perspektif uyumu söz konusu olmamıştır. O dönemde bazı komite üyeleri Osmanlı İmparatorluğu'na ortak bir Türk-Bulgar federasyonu kurmayı dahi teklif etmişlerdir. Öte taraftan Bulgar liderlerin Bulgarlar nezdindeki temsiliyet kabiliyeti de belirsizliğini korumuştur. Bunun yanında onlar üzerindeki Rus nüfuzu Sırp tarafında Bulgarlarla ilgili ittifak arayışlarında zaman zaman bir tereddüdün oluşmasına yol açmıştır. Bütün bunlara rağmen karşılıklı olarak ittifak arayışı devam etmiştir. 1867 başlarında Bükreş'teki Bulgar organizasyonu Sırlara bir andlaşma taslağı sunmuştur. *Sırp-Bulgar (Bulgar-Sırp) Politik İlişkilerinin Programı ya da Onların Kalbi Andlaşması* olarak çevrilebilecek “**Program političkog Odnosa Srbo-Bugara (Bugaro-Srba) ili njihov srdačan Sporazum**” unvanlı bu taslak 12 maddeden mürekkep olup maddelerinin içeriğı şöyledir: Aynı kandan gelen ve aynı dine inanan Sırlar ve Bulgarlar bir yönetim ve bir bayrak altında yaşayacaklardı (m.1). Aynı arzu ve emellere sahip olan bu iki halk Sırp-Bulgar ya da Bulgar-Sırp ve onların vatanları da Bulgar-Sırbistan ya da Sırp-Bulgaristan adını taşıyacaktı (m.2). Sırp milletine istiklalini kazandıran kahramanın (Miloş'tan kasıtle) oğlu Knez Mihail, Sırp-Bulgarların lideri ve onların ordusunun başkomutanı ilan edilecekti (m.3). Devletin bayrağı Sırp ve Bulgarların bayrağının birleşmesinden oluşacaktı (m.4). Sırp-Bulgaristan'ın bütün sınırları saldırılara karşı güvence altına alınacaktı (m.5) Kanunlar ortak ve tek olacak, ama iki diyalekte yazılacaktı (m.6). Ülkede metrik sistem kullanılacaktı (m.8). Ülkenin dini Ortodoksluktu (m.9). Onuncu maddede din işleri düzenlenmişti. Hükümdar kendi bakanlarını seçecekti. Her yerde Sırlar ve Bulgarların eşit olmasına ihtimam gösterilecekti (m.11). Toplanacak Meclis (Skupština) ortak vatanın başkentini belirleyecekti (m.12).

Garaşanin bu taslağın Bulgarların genel istekleri mi yoksa Bulgar milliyetçilerinin bir projesi mi olduğu konusunda şüpheler taşımıştır. Bulgarlar Sırlarla bir ittifak andlaşması yapmanın şartlarını oluşturmak üzere Bükreş'te bir tür milli bir meclis toplamışlardır. Bulgaristan'ın muhtelif bölgelerinden gelen yaklaşık seksen kişinin oluşturduğu meclisin bütün Bulgar halkının temsilcisi olduğu farz edilmiştir. 17 Nisan 1867'de meclis tarafından “**Protokol**” namıyla yine 12 maddelik bir belge kabul edilmiştir. Burada öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hal ve vaziyetin zulüm altındaki halkların özgürlüğüne kavuşmalarına fırsat vermekte olduğundan bahsedilmekteydi. Bulgaristan, Trakya ve Makedonya'da yaşayan Bulgarların da bir araya gelerek özgürlüklerine kavuşmalarının yollarını düşündükleri, bunun gerçekleşmesi için komşularından bir halkı seçmeye ihtiyaç duydukları ifade edilmekteydi. Bu halk, Bulgarlara milliyet, din ve mekân olarak yakınlığı bulunan Sırlardı. İki halk arasında kardeşliğin tesisi bağlamında şu maddeler sırlanmaktaydı: Sırlar ve Bulgarlar arasındaki birleşme “Yugoslav İmparatorluğu” ismi altında olmalıdır. Yugoslav İmparatorluğu Sırbistan ve Bulgaristan'dan (Bulgaristan Trakya'sı ve Makedonya) oluşmaktadır. Knez

Mihail irsi yönetim hakkıyla bu kardeşliğin başı olacaktır. Bu yeni imparatorluğun milli sembolü ve parası bir olmalıdır. Her iki taraf da kendi diyalektini resmi olarak muhafaza etmelidir. Memurlar görev yaptığı yerin ahalisinden olmalıdır. Bulgarca diyalektine çevrilecek mevcut Sırp kanunlarını kabul edilecektir. İmparatorlukta bütün emirler istisnasız bu iki diyalekte çıkmalıdır. Hâkim din Ortodoksluktur ve fakat din özgürlüğü olacaktır. Din işleri bağımsız Sinod tarafından görülecektir. Bakanlar iki halk arasından teşekkül edecektir. Halkın temsilcileri ülkedeki halkların nispetine göre ve Sırbistan'da uygulanan sisteme göre oluşacaktır. Başkent neresi olacağına halkın temsilcileri karar verecektir.⁸

İttifakın Başarıya Ulaşamamasının Sebepleri

Mayıs 1866'ya doğru gidilirken Sırbistan aslında Balkan İttifakı bağlamında yapabileceklerinin çoğunu yapmış gibi görünüyordu. Karadağ ile anlaşmış, Yunanistan ile hem ittifak andlaşması hem de askeri konvansiyon, yine aynı şekilde Romanya ile dostluk andlaşması imzalamıştı. Başarılı veya başarısız olsalar bile Sırlar, Bulgarlar, Hırvatlar vs Balkan halklarının milliyetçi temsilcileri ile de görüşmüşlerdi. Şimdi mesele netice alıcı şekilde eyleme geçmekti. Fakat bu gerçekleşmedi. Balkan ittifakının pratiğe dökülememesinin altında farklı sebepler mevcuttur. Birincisi, Knez Mihail'in 10 Haziran 1868'de bir suikast sonucu öldürülmesidir. Mihail'in yerine geçen Milan'ın tahayyülünde böyle bir ittifak sisteminin olmaması projenin hızlı bir şekilde gündemden düşmesine yol açmıştır. Öte taraftan Garaşanin'in Kasım 1867'de görevinden alınmasıyla ittifak aktif ve marifetli organizatöründen mahrum kalmıştır.⁹ Bir başka faktör Sırbistan'ın bu ittifakı hayata geçirecek ekonomik, siyasi ve askeri güce sahip olmamasıdır. Diğer bir faktör de Rusya ile Sırbistan arasındaki ilişkilerin inişli-çıkışlı doğası ve bu ilişkilerin bu plan üzerinde zaman zaman oluşan negatif etkisidir (Vinogradov, 1986: 174).

Bu son hususun üzerinde biraz daha durmak gerekir: Girişte ifade ettiğimiz üzere Sırp devlet adamları Osmanlı karşıtı planlarının hayata geçmesi için bir veya birkaç Büyük Devletin yardımına ihtiyaçları olduklarını düşünmekteydiler. Öte taraftan 1860'larda Balkanlar bağlamında hemen hemen bütün Rus politikacılar Sırp knezliğinin çıkarlarıyla örtüşen bir siyaset vizyonuna sahiptiler. Rusya'nın Balkanlardaki amacı kısaca Osmanlı devletini zayıflatmak ve onun bölgedeki hâkimiyetine son vermektir. Fakat dikkatli bir politika takip eden Sırbistan sadece bir devlete sırtını dayamaktan özenle kaçınmakta ve bu şekilde Batılı devletlerin itimadını da ele etmeye çalışmaktaydı. Bir büyük devlet yerine iki büyük devletin desteğini almak Sırbistan'ın Osmanlı devleti ile yapacağı mücadelede daha fazla tercih edilen bir husustu. Fakat 1866 vasatında Fransa'nın ve İngiltere'nin Osmanlı karşıtı bir kampanyaya katılma konusunda pek de isteği yoktu. Avusturya için de aynı durum söz konusuydu. Osmanlı İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmayı kendi siyaseti açısından uygun gören tek büyük güç

⁸ Bulgarlarla yapılan görüşmeler ve ortaya çıkan program ve protokol hakkında (Proçanaç, 1895: 37-39; Yakşıç-Vučkoviç, 1963: 363-368 / 383-386 / 505-506; Stavrianos, 1964: 93-94; Vinogradov, 1986: 173-174; Papadrianos, 2001: 15-20).

⁹ Garaşanin Mihail'in Katarina Konstantinoviç ile evlenmesine karşı çıkmıştır. Görevden alınmasında bu husus önemli rol oynamıştır.

Rusya'ydı. Fakat uluslararası vaziyet ve iç sorunlar Rusya'nın Balkanlarda çok dikkatli hareket etmesini zorunlu kılmaktaydı. Bununla birlikte Sırbistan'ın bir Balkan ittifakı kurma girişimi bütün bu girişimin safhalarından haberdar olan Rusya tarafından desteklenmekteydi. (Vinogradov, 1986: 174-176).

1866 Ekiminde Sırbistan Y. Marinoviç'i (Sovyet üyesi) Petersburg'a gönderdi. Marinoviç Rus devlet adamlarıyla yaptığı görüşmelerde Sırların planını açıkladı. Buna göre Sırbistan, Yunanlarla ittifak andlaşmasını imzaladıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na karşı harekete geçecekti. Çar II. Aleksandr ve Rus Dışişleri Bakanı Gorçakof bu planı uygun görmeye beraber Sırlara dikkatli olmayı ve ihtiyatı elden bırakmamayı tavsiye ettiler. Her ikisi de eğer Rusya karşısında samimi olurlar ve yapılan yardımları gizlilik içinde tutarlarsa Sırlara yardım etmeye söz verdiler (Vinogradov, 1986: 176). Rusya Balkan ittifakı kurma teşebbüsü sırasında Sırbistan çeşitli düzeyde maddi ve diplomatik yardım yaptı. Rus yönetimi Rusya'nın içinde bulunduğu mali durumu dikkate almaksızın, Sırbistan'a uygun şartlarda 300 bin duka borç verdi. Bu para Mihail tarafından ordunun hazırlanması için kullanıldı. Sırbistan için özellikle askeri anlamdaki sıkıntı yeterli ateşli silaha sahip olmamasıydı. Bu sebeple Rusya Belgrad'ın talebi karşılığında Sırbistan'a 100.000 silah gönderdi (Vinogradov, 1986:177).¹⁰

1867 Kasımında Garaşanin'in Rus diplomatların protestosuna aldırılmayan Mihail tarafından görevinden alınması Rusya için bir hayal kırıklığı oldu. Bu gelişmenin Sırbistan'ın Balkan ittifakı çalışmalarının yoğunluk kazandığı bir dönemde yaşanması ayrıca önemliydi. Buna rağmen Rusya, Sırbistan ile ilişkileri muhafaza etmeye çalıştı. Gorçakof "bizim Sırbistan'ı idareye ve onun iç işlerine karışmaya hakkımız yok" diyerek Rusya'nın siyasetini ortaya koymuştu. Knez Miahil de Rusya'nın güvenini kazanmak için Mayıs 1868'de Yovan Ristiç'i Petersburg'a gönderdi. Ristiç burada başarılı görüşmeler yaptı (Vinogradov, 1986: 180). Fakat onun misyonundan kısa süre sonra yukarıda da temas ettiğimiz üzere Mihail bir suikast sonucu öldürüldü. Rusya'nın Sırbistan tarafından kurulacak ittifaka desteği genel anlamda söz konusu olsa da bu ittifak başarılı olduğunda Balkanlarda kendi başına hareket edebilecek bir büyük Slav devletinin ortaya çıkmasına da pek sıcak bakacağını söylemek zordur. Ruslar bütün Slavların Rusya önderliğinde hareket etmeleri gerektiğini düşünmekteydiler. Dolayısıyla bu önderliği geri plana itecek her hangi bir gelişmeye ihtiyatla yaklaşmaları oldukça anlaşılabilir bir durumdu.

Sırbistan'ın Balkan ittifakının hayata geçmemesinde bir başka önemli faktör de ittifakların imzalanmasında geç kalınmış olmasıdır. Stavrianos (1966: 395-396) en uygun zamanın 1866 yılı olduğunu düşünmektedir. Bu tarihte Prusya ile savaş yüzünden Avusturya'nın eli bağlıydı ve Osmanlı devleti de Girit meselesi ile uğraşmaktaydı. Fakat Prusya-Avusturya savaşı sadece altı hafta sürmüştür. Öte taraftan Osmanlılar da Sırp-Yunan ittifakı imzalanmadan önce Girit'teki hadiseleri yatıştırmışlardır Bu sebepler yüzünden Birinci Balkan ittifakı hayata geçememiştir. Fakat önemli bir

¹⁰ Rus yardımları için daha detaylı bilgi için bkz. (Karasev, 1978: 49vd).

proje olarak Balkan siyaset ve devlet adamlarının zihninde yer etmiştir. 1860'lardan daha uygun siyasi, askeri ve diplomatik vasat oluştuğunda Osmanlı karşıtı bu ittifak sistemi hayat bulmakta zorlanmamış ve 1912-13 Balkan savaşlarına giden yol bu şekilde açılmıştır.

KAYNAKÇA

- ASLANTAŞ, S. (2007). *Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- ASLANTAŞ, S. (2006). Sırbistan: İsyanlar ve Bağımsız Devlet, *Balkanlar El Kitabı*, Cilt I: Tarih, (O. Karatay-B. A. Gökdağ Der.). Ankara: Karam-Vadi, ss. 472-487.
- BÖREKÇİ, M. Ç. (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*. İstanbul: Kutup Yıldızı.
- ÇERTAN, E. E. (1985). Vneşnyaya Politika Ruminii v 1862-1875 gg. *Oçerki političeskoj Istorii Ruminii (1859-1944)* [1862-1875 Yıllarında Romanya'nın Dış Politikası. Romanya'nın Siyasi Tarihi Üzerine Araştırmalar (1859-1944)] (İ. İ. Minc ve diğerleri, Ed.). Kişinev: Ştinnca, ss. 27-47.
- HASELSTEİNER, H. (1995). Föderationspläne in Südosteuropa. *Begegnungen Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 1. Europäische Visionen*, Budapeşte: Europa Institut Budapest, ss. 67-69.
- JOVANOVIÇ, S. (1933). *Druga vlada Miloša i Mihaila - 1858-1868*. [Miloş ve Mihail'in İkinci İktidarları – 1858-1868] Belgrad: Geca Kona.
- KARASEV, A. V. (1978). Iz istorii russko-serbskih Otnoşeniy v 60-h Godah XIX Veka.[19. Yüzyılın 60'lı Yıllarında Rus-Sırp İlişkileri Tarihinden] *Sovetskoe Slavyanovedenie*, 2, ss. 44-57.
- KOVAÇEVIÇ, D. M (2011). Spoljna politika Rusije od krimskog Rata do početka velike istočne Krize (1856–1875).[Kırım Savaşı'ndan Büyük Doğu Krizine Rusya'nın Dış Politikası (1856 - 1875)] *Istraživanja*, 22, ss. 279-308
- LYUŞIÇ, R. (2008). Ilija Garašanin on Serbia's Statehood. *Balkanica*, 39, ss. 131-174.
- MACKENZİE, D. (1990). Ilija Garašanin: Man and Statesman. *Serbian Studies*, 5 / 3, ss. 41-55.
- MAIER, L. (1989). *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung 1866-1877*. Münih: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- MANETOVIC, E. (2006). Ilija Garasanin: Nacertanije and Nationalism, *Historical Review*, 3, ss. 137-173.
- MİLİÇEVIÇ, Y. (1981). Srbija 1839-1868. [Sırbistan 1839-1868] *Istorija srpskog Naroda*, V/1, Belgrad: SKZ, ss. 251-301.
- ÖZKAN, A. (2011a). *Miloştan Milana Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, İstanbul: IQ Yayıncılık.
- ÖZKAN, A. (2011b). Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmasının İlk Adımı: 1862 Belgrad Olayları ve Belgrad'ın Bombalanması. *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30 / 50, ss. 171-194.
- ÖZKAN, A. (2011c). Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilişi (1862-1867). *Gazi Akademik Bakış*, 5 / 9, ss. 123-138.
- PAPADRIANOS, I. (2001). The First Balkan Alliance (1860-1868) and the Bulgarians. *Balkan Studies*, 42, ss. 15-20.

- PROČANAČ, M. S. (1895). *Knez Mihailo i Zajednička Radnja balkanskih Naroda*. [Knez Mihail ve Balkan Halklarının Müşterek Eylemleri] Belgrad: DŞKS.
- SOTİROVIČ, V. (2008). Serbia's Diplomatic Preparations for the Creation of the First Balkan Alliance, 1861–64. *Serbian Studies*, 22 / 1, ss. 65-82.
- STAVRIANOS, L. S. (1966). *Balkan since 1453*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- STAVRIANOS, L. S. (1964). *Balkan Federation: A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*. New York: Archon Books.
- SUMNER, B. H. (1933). Ignatyev at Constantinople, 1864-1874, I. *The Slavonic and East European Review*, 11 / 32, ss. 341-353.
- TRENCSÉNYI, B -M. KOPEČEKS (ed) (2007). Ilija Garašanin: The Draft. *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945) Texts and Commentaries*, II, Budapeşte: CEU Press, ss. 238-243.
- VINOGRADOV, V. N. (1986). *Međunarodnie Otnošenija na Balkanah 1856-1878 gg.* [Balkanlarda Uluslararası İlişkiler 1856-1878] Moskova: Nauka.
- VUKIČEVIČ, M. (haz) (1906). Program Spoljne Politike Ilije Garašanina na koncu 1844 God. [1844 Sonunda Iliya Garašanin'in Dış Politika Programı] *Delo*, 38, ss. 321-336.
- YAKŞIÇ, G.- VUČKOVIČ, V. (1963). Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila Prvi balkanski Savez. [Knez Mihail'in İdaresinde Sırbistan'ın Dış Politikası Birinci Balkan İttifakı] Belgrad: Istorijski Institut.
- YOVANOVIČ, S. (1901). Spoljašnja Politka Srbije u XIX Veku, [19. Yüzyılda Sırbistan'ın Dış Politikası] *Srpski književni Glasnik*, 40, ss. 367-378.
- ZAČEK, V. (1963). Češko i poljsko Učešće u postanku Garašaninova 'Načertanija' (1844). [Garašanin'in 1844 Naçertanjesi'nin Ortaya Çıkışına Çek ve Leh Katkısı] *Istorijski Zbornik*, 16, ss. 35-56.